

ЗНАКОВЕ СЕРЕДОВИЩЕ ІМПЕРАТОРСЬКИХ РОСІЙСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТІВ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. (ДО ПИТАННЯ ПРО КОГЕРЕНТНІСТЬ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ)

Є. С. Рачков

Рачков Є. С. Знакове середовище імператорських російських університетів ХІХ – початку ХХ ст. (до питання про когерентність університетської традиції). У статті досліджується процес становлення та еволюції знакового середовища університетів Російської імперії, заснованих на українських землях. Простежується вплив західноєвропейських університетських традицій на конструювання знакового середовища імператорських російських університетів. Університети розглядаються не лише як соціальні інститути, але й як культурні спільноти, важливими умовами існування яких є певні ритуали та пов'язані з ними символи. Зазначається, що серед символів та емблем імператорських російських університетів ХІХ – початку ХХ ст. переважали ті, які фіксували їх державну приналежність. Разом із тим, виокремлюються періоди розвитку й суто корпоративної символіки.

Ключові слова: емблема; символ; знакове середовище; університет; Російська імперія.

Рачков Е. С. Знаковая среда императорских российских университетов ХІХ – начала ХХ вв. (к вопросу о когерентности университетской традиции). В статье исследуется процесс становления и эволюции знаковой среды университетов Российской империи, основанных на украинских землях. Прослеживается влияние западноевропейских университетских традиций на конструирование знаковой среды императорских российских университетов. Университеты рассматриваются не только как социальные институты, но и как культурные сообщества, важными условиями существования которых являются определенные ритуалы и связанные с ними символы. Отмечается, что среди символов и эмблем императорских российских университетов ХІХ – начала ХХ в. преобладали те, которые фиксировали их государственную принадлежность. Вместе с тем, выделяются периоды развития и сугубо корпоративной символики.

Ключевые слова: эмблема; символ; знаковая среда; университет; Российская империя.

Rachkov Ye. S. The Sign Environment of the Imperial Russian Universities of the 19th - early 20th Centuries (on the Issue of Coherence of the University Tradition). The article investigates the process of formation and evolution of the sign environment of the Russian Empire's universities, which were founded on the territory of modern Ukraine. An impact of the university traditions of Western Europe on construction of the sign environment of the imperial Russian universities is retraced. University is considered not only as a social institution, but also as a cultural community, whose existence is appreciably conditioned by certain rituals and symbols connected with these rituals. It has been shown that symbols and emblems, which point out state status of the imperial Russian universities, predominate over its other symbols. At the same time, the periods are singled out, when corporate symbols solely were developed.

Keywords: emblem; symbol; sign environment; university; the Russian Empire.

Історія європейських університетів на межі ХVІІІ–ХІХ ст. позначилася глибокою кризою, яка поставила під питання подальшу можливість існування цих навчальних закладів. Характерними рисами цього періоду стали секуляризація та бюрократизація вищої школи, пов'язана з безпосереднім втручанням держави в її життя. Усе це руйнувало старі принципи устрою університетських корпорацій, характерні для європейських середньовічних університетів¹. Вища освіта ставала частиною системи державного управління, а університетські викладачі перетворювалися на державних службовців². Одна з найголовніших рис «докласичної» моделі університету³ – автономія навчального закладу – поступово втратила свій первісний зміст, що в умовах формування національних систем вищої освіти спричинило виникнення нового типу університету. Знакове середовище таких університетів відрізнялося від середньовічних лапідарністю використовуваних форм символіки та переважанням територіальних (державних) символів та емблем.

У роботі основна увага приділяється знаковому середовищу імператорських російських університетів, які протягом XIX ст. були засновані на українських землях (Харківський, Київський та Одеський). Ці навчальні заклади мали чимало як спільного, так і відмінного у процесі становлення та подальшої трансформації власного знакового середовища.

Методологічною основою дослідження є підходи, вироблені у руслі візуальної та культурної історії. У дослідженні ми пропонуємо розглянути університетську символіку за допомогою семіотичного підходу, зосередивши основну увагу на семантичному та прагматичному рівнях. Також дослідження знакового середовища університетів передбачає звернення до методів і підходів, вироблених у рамках культурології, культурної антропології та етнографії: теорії символічного обміну Ж. Бодрійяра⁴, теорії культурного трансферу⁵, концепції «обрядів переходу» А. ван Геннепа⁶ та концепції символічних значень Р. Барта⁷.

У Російській імперії єдиний з існуючих на кінець XVIII ст. університетів – Московський – повною мірою відчув наслідки кризи університетської освіти. Для відновлення її високого та повноцінного рівня необхідна була державна реформа. Вона розпочалася зі сходженням на престол Олександра I⁸. Відповідно до реформи, університет мав зайняти особливе місце в структурі державних установ Російської імперії, а всі свої нові повноваження та організаційний устрій він мав отримувати від держави. Університету надавались широкі привілеї, які можна порівняти з середньовічними правами європейських учених корпорацій⁹. З часом еталоном для російських університетів почне розглядатися Берлінський університет. «Гумбольдтівська модель» вищої школи¹⁰ та похідні від неї «ідеали класичного університету» стали у Росії своєрідним зразком нової європейської вищої освіти¹¹.

Протягом XIX ст. на українських землях у складі Російської імперії було засновано три імператорських університети – Харківський (1804 р.), Св. Володимира (1834 р.) та Новоросійський (1865 р.). Перші символи та емблеми цих університетів почали формуватися одразу після їх відкриття. Центральне місце серед них належало підписаним особисто імператором утверджувальним грамотам. Наприклад, 5 листопада 1804 р. імператор Олександр I підписав одразу три утверджувальні грамоти: Московського, Харківського і Казанського університетів¹². Грамоти мали уніфікований вигляд: вони склалися з трьох подвійних аркушів з текстом, перекладених зеленим шовком й підписаних імператором і міністром освіти П. В. Завадовським. Кожна з грамот була вклadena в оксамитовий футляр темно-зеленого кольору з вензелем Олександра I та підвісною печаткою з зображенням малого державного герба Російської імперії.

Слід відзначити, що утверджувальні грамоти відігравали у знаковому середовищі університетів помітну роль. В епоху Середньовіччя утверджувальні грамоти, отримані від вищої світської та / або церковної влади, були в юридичному відношенні найбільш важливим офіційним документом, що фіксував початок існування університету. У Новий час такі документи продовжували відігравати важливу практичну роль, але разом з тим отримали важливе символічне значення. Зокрема, у Російській імперії утверджувальні грамоти підписувалися особисто імператором і не лише засвідчували державну підпорядкованість університетів, але й водночас вказували на привілейоване становище університетської спільноти¹³.

Враховуючи те, що засновані у Російській імперії університети підпорядковувалися центральній владі та були «частиною державного апарату»¹⁴, їх знакове середовище передбачало використання окремих елементів державної символіки, насамперед, державного герба Російської імперії, центральною фігурою якого був двоголовий орел (символ влади та російського самодержавства). Також серед емблем, які містилися на утверджувальних грамотах російських університетів, слід назвати зображення вінка з лаврового та дубового гілля (емблеми слави та доблесті). Слід відзначити, що названі символи зустрічатимуться на багатьох університетських знаках та емблемах¹⁵ і будуть одними з найбільш використовуваних зображень у символіці імператорських російських університетів. Зокрема, фігура двоголового орла також зустрічатиметься на великих та малих університетських печатках, печатках бібліотек, нагрудних знаках магістра, доктора та випускника університету тощо.

Підписання утверджувальних грамот імператорських російських університетів дещо передувало їх інавгураційним актам, які характеризувалися використанням типових символічних форм та свідчили про намагання наслідувати «європейські правила»¹⁶. Наприклад, урочисте відкриття Харківського університету відбулось 17 січня 1805 р. Церемо-

нія була приурочена до загальних зборів дворянства губернії. Святкування тривало три дні і включало урочисті процесії, молебні, промови попечителя, єпископа та професорів (латинською, російською та французькою мовами), вручення від імені імператора шпаг першим студентам, ілюмінацію, бал, обіди та гуляння. Університетські архітектор і художник попрацювали над емблематичним зображенням «Храму Слави», а університетський викладач музики склав ораторію. Керували процесом два церемоніймейстера, які були обрані з числа іноземців¹⁷.

Слід відзначити, що в університетах Російської імперії роль так званих «ритуальних спеціалістів», тобто тих, хто розуміється на проведенні урочистих заходів та впливає на їх змістовне наповнення, виконували «церемоніймейстери». Їх обирали з числа іноземців, що безумовно сприяло трансферу корпоративної культури західноєвропейських університетів до Російської імперії. Функції «церемоніймейстерів» були затребуваними під час інавгурацій університетів та інших урочистих актів, пов'язаних з річницями та ювілеями. До слова, в західноєвропейських університетах, зокрема Австро-Угорської імперії, цю функцію частково виконували педелі. В «Інструкції для педеля в імператорсько-королівському Львівському університеті» 1882 р. зазначалося, що педель під час засідань та інших зібрань академічного сенату, церковних та публічних урочистостей «повинен організувати задалегідь все необхідне, турбуватися про належний порядок»¹⁸. Крім того, на всі заходи, на яких використовують університетські інсигнії, педель повинен «брати їх [інсигнії – прим. автора] з бібліотеки університету, де вони зберігаються, і після використання негайно передавати їх туди назад на зберігання, давати розпорядження університетському слугі нести берло університету, і під час докторських промоцій закликає кандидатів до складання присяги (урочистої обіцянки) на берлі ректора»¹⁹. В імператорських російських університетах посадові обов'язки педеля передбачали нагляд за дотриманням встановленого порядку всередині університету²⁰; участі в організації університетських урочистостей вони не брали.

Інавгурація Імператорського Університету Св. Володимира відбулась 15 липня 1834 р. у день пам'яті святого рівноапостольного князя Володимира та мала багато спільного з церемоніями інших російських університетів²¹. Урочистості розпочалися з літургії та молебню Митрополита Київського та Галицького в Києво-Печерській лаврі та освячення митрополитом приміщення університету. На святкуванні були присутні «...знатнейшие воинские и гражданские чиновники и многочисленное дворянство трех западных губерний, прибывшее к этому дню в Киев»²². Особливе значення мало хорове виконанням державного гімну Російської імперії «Боже, царя храни!», який було затверджено в 1833 р. Частиною церемонії стало зачитування указів сенату про заснування Київського університету, а також виголошення урочистих промов попечителем навчального округу, губернськими предводителями дворянства та професорами університету. Ректор університету М. О. Максимович нагородив митрополита, генерал-фельдмаршала та генерал-губернатора дипломами почесних членів університету. У свою чергу, генерал-фельдмаршал нагородив трьох вихованців київської гімназії, зарахованих у студенти, шпагами. Завершився урочистий акт хоровим виконанням спеціально підготовленого музичного твору²³.

В. Я. Шульгін також відзначав, що в день інавгурації будівля університету була прикрашена «...прозрачної картиною, на котрій представлені були: изображение императора, венчаемого мудростью и благодарностью, и в отдалении Киев, озаряемый лучами солнца. Оркестр музыки и хор певчих, находившиеся вблизи картины, до глубокой ночи привлекали многочисленные толпы народа на площадь перед университетским домом». З нагоди відкриття університету ввечері в місті була запалена ілюмінація, а генерал-губернатор влаштував бал. Загалом, святкування з нагоди відкриття університету тривало ще протягом тижня²⁴.

Більш формально, порівняно з наведеними інавгураційними актами, виглядають урочистості з нагоди відкриття Імператорського Новоросійського університету 1 травня 1865 р. На інавгураційний акт були запрошені церковні, громадські та військові сановники (зокрема, архієпископ, генерал-губернатор, попечитель навчального округу), викладачі навчальних закладів міста та ін. Акт складався з молебню в університетській церкві Св. Олександра Невського та урочистої церемонії в актовій залі університету, де, зокрема, попечителем навчального округу А. А. Арцимовичем була виголошена урочиста промова²⁵. Загальний

формальний характер інавгураційного акту не залишився не поміченим присутніми. Як писав В. І. Модестов: «Начался акт открытия Университета. Он прошел чисто официальным порядком. Не было ни речей, ни чего-либо другого, похожего на празднество по поводу события, очень важного не только для города, но и для целого края, даже для целой России, обогатившейся новым университетом»²⁶. Загалом, церемонія відкриття Одеського університету суперечила існуючій в Російській імперії університетській інавгураційній традиції, проте була характерною для знакового середовища університетів нового типу.

Алгоритм «церемоніального обряду», закладений інавгураціями, продовжував відтворюватися без значних змін у вигляді щорічного святкування Дня університету. Традиція його святкування склалася не відразу, проте поступово сформувався відповідний ритуал такого роду урочистостей²⁷. Святкування Дня університету, як правило, було пов'язано з днем підписання утверджувальної грамоти або урочистого відкриття університету. Наприклад, у Харківському університеті День навчального закладу щорічно відзначався 17 січня, але водночас щорічно 5 листопада відбувалось «благодарственное молебствие о здравии Государя и его Августейшей семьи в память дарования университету утвердительной грамоты»²⁸. Разом з тим, у 1806 р. було вирішено урочисті акти проводити також 30 серпня «в день Тезоименитства» Олександра І, якого вважали засновником університету. Відомо, що на певний час урочистий акт 30 серпня став єдиним святом з нагоди заснування / відкриття університету²⁹.

Так само, як і західноєвропейські, російські університети сполучали державне управління з привілейованим становищем, проте більш явно підпорядковувалися державі³⁰. В поєднанні університетської автономії та державного регулювання полягало так зване «початкове протиріччя» університетської ідеї в Росії. Найкраще воно було зафіксоване в університетських статутах³¹, які набули особливого значення для університетської корпорації на етапі класичного університету. Статути були важливим привілеєм, отриманим від верхньої влади і фактично зведеним у ранг державного закону³². Вони встановлювали чітку систему прав і обов'язків усередині університетської спільноти й поза нею, а також виступали як своєрідна «конституція», нагадуючи про університетську автономію³³. Саме в статутах були зафіксовані основні офіційні атрибути навчальних закладів, насамперед, велика та мала університетські печатки. З часом статути російських університетів втрачали значення основного закону університетського життя та перетворилися на своєрідні символи, насамперед, символи університетської автономії³⁴.

Враховуючи те, що університети Російської імперії створювалися після тривалої критики старої «докласичної» моделі університету, вони лише частково спиралися на символічні зразки середньовічних («корпоративних») університетів. Переважна більшість символічних форм останніх сприймалася представниками російських університетських спільнот як архаїчна та чужорідна³⁵. Цим, зокрема, можна пояснити той факт, що єдиним символом гідності російських університетів була велика університетська печатка.

Особливий статус великої печатки був зафіксований і утверджувальними грамотами, і статутами, у яких право на зберігання печатки було надано ректору³⁶. Зображення великих печаток різних російських університетів першої третини ХІХ ст. містили схожу символіку. Так, центральним зображенням печатки Харківського університету був двоголовий орел з накладеним посередині малим щитом – гербом Харкова³⁷. На печатці також містились зображення ліри, глобуса, кадуцея та ваг³⁸. Ліра символізує гармонійне поєднання науки та мистецтва; ваги – справедливість та закон³⁹. Кадуцей вказує на регіональну приналежність університету, а глобус є символом наукового знання. Загалом, перераховані символи частково відображали дисциплінарну структуру університету. По периметру печатки, що мала овальну форму, містився напис: «ПЕЧАТЬ ИМПЕРАТОРСКАГО ХАРЬКОВСКАГО УНИВЕРСИТЕТА».

Схожі символи та емблеми широко використовувались у корпоративній символіці інших університетів імперії, зокрема Київського університету⁴⁰. Так, центральною фігурою його великої печатки, яка семантично нагадує печатку Харківського університету, був малий державний герб Російської імперії. Відзначимо, що Святий Георгій-Змієборець, зображений на малому щиті, який було накладено на двоголового орла, є одним з геральдичних символів Київської землі. На печатці університету також містились зображення ліри, кадуцея, прядки тощо. Печатка Київського університету мала круглу форму, а її зображен-

ня були вписані в октаграму. По колу печатки містився напис: «Печать Императорскаго Университета Св. Владимира»⁴¹.

Згідно зі статутом 1835 р., зовнішній вигляд та змістовне наповнення печаток всіх російських університетів було уніфіковано: «Университеты имеют свои собственные, большую и малую, печати с изображением Государственного Герба и с надписью: Императорского такого-то Университета»⁴². Схожі положення містяться й у статутах 1863 р.⁴³ та 1884 р.⁴⁴. Наведемо приклад великої печатки Одеського університету початку ХХ ст. Печатка мала круглу форму. Її центральним (і єдиним) зображенням був державний герб. По колу печатки містився напис: «ИМПЕРАТОРСКАГО НОВОРОССИЙСКАГО УНИВЕРСИТЕТА»⁴⁵. Загалом, уніфікація університетських печаток та їх лапідарне змістовне наповнення свідчать про прагнення підкреслити державний статус університетів, що були позбавлені традиційних університетських корпоративних привілеїв.

Слід відзначити, що використання як центрального зображення печаток навчальних закладів державної символіки є симптоматичним для ХІХ – початку ХХ ст. Одночасно в університетах протягом першої третини ХІХ ст. спостерігається спорадичне використання окремих символічних зображень освіти та науки, котрі частково копіюють освітню символіку православних колегіумів. Відомо, що православні колегіуми мали синкретичний характер, оскільки поєднували західноєвропейські та східнослов'янські культурні та освітні традиції. Цікавий матеріал являють конспекти учнів з риторики, піітики, філософії, які містять різноманітні символічні зображення. Серед них найбільш розповсюдженими є зображення грецьких муз та богів (Афіни, Аполлона). Унікальною для тогочасних семінарій та академій є медаль випускника Харківського колегіуму. На ній зображена заступниця ремесел та мистецтва Мінерва (римська богиня, яка ототожнюється з грецькою богинею Афіною-Палладою⁴⁶), що стоїть поруч з маслиною (емблемою миролюбності та миру). На медалі також містяться символи чотирьох мистецтв – бюст, палітра, колона та ліра⁴⁷. Наведені символічні зображення, які використовувалися у православних колегіумах в ХVІІІ ст., були, насамперед, пов'язані з античним спадком⁴⁸. Використовувані у колегіумах символічні зразки частково знайдуть відображення у культурних практиках імператорських російських університетів.

Іншими прикладами офіційної університетської символіки ХІХ – початку ХХ ст. є суперекслібриси та печатки бібліотек імператорських російських університетів. Нам відомо два суперекслібриси Харківського університету, які були створені на початку ХІХ ст. та на початку ХХ ст. Перший був випадково виявлений у жовтні 2004 р. під час підготовки до святкування в університеті Днів грецької культури. Автором зображення вважають В. Н. Каразіна⁴⁹. На суперекслібрисі міститься зображення давньогрецької богині Афіни (богині мудрості та справедливої війни), що тримає в руках щит, на якому зображено міський герб Харкова. Афіна символізує головні університетські чесноти: мудрість, знання, науку, духовну діяльність та творче мислення. Нижче по колу міститься напис «NIHIL DESPERARI» (з лат. «Ніколи не втрачай надії (віри)» або «Ніколи не здавайся»). На другому суперекслібрисі міститься тільки напис «EX BIBLIOTHECA UNIVERS.I.CHARCOW» (з лат. «З бібліотеки Харківського І. [Імператорського – прим. автора] університету»)⁵⁰. Крім суперекслібрисів, неабиякий інтерес привертають печатки бібліотеки університету ХІХ ст. На п'яти з них у центрі міститься скорочення назви Харківського університету («Х.У.» або «У.Х.»), на одній – зображення двоголового орла та напис латиною, який засвідчує приналежність печатки бібліотеці. Частина печаток містить назви відповідних кабінетів бібліотеки, де зберігалася література (наприклад, кабінету практичних занять та історичного кабінету історико-філологічного факультету, географічного кабінету тощо)⁵¹.

Важливою складовою академічного життя університетів протягом ХІХ – початку ХХ ст. була організація наукової роботи студентів. Основною формою заохочення студентів до наукової діяльності були конкурси наукових творів на так звані «медальні теми». Певні правила щодо їх організації та проведення зустрічаються вже в статуті 1804 р. Зокрема, наслідуючи традицію іноземних університетів та академій, Ради російських університетів отримали право нагороджувати переможців конкурсу. Проте «предлагаемые задачи и обещаемое награждение» мали попередньо затверджуватися міністром народної освіти⁵².

Згідно зі статутом 1835 р., факультети щорічно пропонували завдання для конкурсних робіт (по два – від філософського та по одному – від юридичного і медичного факультетів)⁵³. З метою заохочення студентів та слухачів університетів за розв'язання цих завдань «в торжественном собрании, по прочтении составленных в факультетах обзрений содержания присланных на задачи ответов» переможців нагороджували золотими та срібними медалями⁵⁴. До уваги бралися не лише успіхи в навчанні, але й «нравственность» студентів, під якою, скоріше за все, розуміли їх благонадійність⁵⁵.

Золота та срібна медалі, якими нагороджували студентів університетів, була затверджена 26 листопада 1835 р.⁵⁶. На аверсі медалі містилось зображення крилатого генія, оточеного атрибутами наук (колоною, глобусом тощо), що тримав в руках вінок. На реверсі містився обрамлений лавровим вінком напис «ПРЕУСПЕВШЕМУ». Традиція вручення таких медалей збережеться до початку ХХ ст.⁵⁷.

Згідно зі статутом 1863 р., крім золотої та срібної медалі, за кращий твір також нагороджували почесним відгуком. Загальна кількість завдань та медалей визначалася Радою університету⁵⁸. Статут 1884 р. надав можливість встановлювати загальну кількість завдань факультетським зборам, а кількість медалей – Раді університету з дозволу попечителя⁵⁹.

В деяких університетах студентів за успіхи в навчанні також нагороджували спеціальними університетськими відзнаками. Одним з таких прикладів є медаль Харківського університету першої третини ХІХ ст. На аверсі медалі містився напис «AUSPICIS ALEXANDRI PRIMI UNIVERSITATIS CHARCOVIENSIS» (з лат. «Під заступництвом Олександра I Харківський університет») та зображення пальмової гілки, оточеної лавровим вінком. На реверсі – девіз «INGENIO ET MORIBUS» (з лат. «Талант і порядність»), оточений лавровим вінком⁶⁰.

У межах університетського простору набуття універсантами нового статусу та наділення їх новими правами супроводжується певними обрядовими діями, які, використовуючи термінологію А. ван Геннепа, можна назвати університетськими «обрядами переходу» («rites de passage»)⁶¹. В університетах Російської імперії такими обрядами були, наприклад, церемонії посвяти у студенти, випуску з університету, вручення дипломів та присудження наукового ступеня. Різноманітні символи та емблеми наповнювали «обряди переходу» символічним змістом і нагадували про них тривалий час після завершення.

Одним з атрибутів, що засвідчував вступ до імператорських російських університетів, була академічна форма⁶². Як відзначає С. І. Посохов, протягом ХІХ – початку ХХ ст. значної еволюції зазнав як сам студентський формений одяг, так і відношення до нього студентів і влади⁶³. Формений одяг студентів російських університетів не тільки наголошував на перевагах її власників, скільки поглиблював символічних зв'язок між університетом та державою. Повний комплект форменого одягу називався «мундиром» та складалася з шинелі, пальто або шуби, фракa мундира, сюртука, жилета, брюк, головного убору, взуття тощо. Разом з тим, «мундир» (парадний каптан) був головним елементом форменого одягу універсантив⁶⁴. Запровадження та будь-які зміни студентської форми здійснювалися лише за санкції імператорів, часто за їх ініціативи, а іноді за їх власними малюнками⁶⁵.

Загалом, носіння мундирів було офіційно оформлено ще протягом 1804–1809 рр., проте аж до середини 1820-х рр. серед студентів спостерігалась відсутність одноманітності у вбранні. Для всіх університетів був введений однобортний каптан із темно-синього сукна та стоячим коміром. Єдиною ознакою, що позначала приналежність студента до відповідного університету, був колір вилоги (наприклад, для Московського університету – малиновий, Віленського – сапфіровий, Казанського – колір мундира, Харківського – колір чорного бархагу) і гудзиків («білі гладкі» відповідали срібному шиттю на мундири, а «позолочені гладкі» – золотому). Окрім мундира, комплект студентської форми включав відмундир, дві пари панталонів, трикутний капелюх, шпагу та портупею. Шпага не лише була частиною студентського мундира, але й важливим атрибутом багатьох університетських урочистостей. Так, символічним ритуалом, який засвідчував вступ колишніх гімназистів до університету, була урочиста церемонія вручення шпаг. У центрі уваги чиновників знаходився не лише одяг студентів, але й їх зовнішній вигляд у цілому. Носіння всіх елементів форменого одягу студентів суворо регламентувалось⁶⁶.

Після заворушень у Віленському університеті 1824 р. було посилено вимоги до форменого одягу студентів, носіння якого зробили обов'язковим⁶⁷. Один із випускників Хар-

ківського університету Л. Ничнаєвський пригадував: «С 1826 года введена для студентов мундирная одежда: мундир синего сукна, с черным бархатным воротником, без галунов и петлиц; такой же сюртук, а шинель серого сукна, с черным стоячим воротником. Хотя давно с открытием университета студентам были дарованы мундир, шпага и треугольная шляпа, но этими вещами редкий из студентов заводился; фрак и партикулярное платье, часто меняемое по требованию моды и нередко по прихоти студентов, составляли обыкновенную одежду студентов; а с 1826 года другого платья, кроме мундирного, нигде студентам носить не дозволялось. Профессорам также усвоены синие с бархатным воротником фрак»⁶⁸.

Протягом 1830–1850-х рр. отримав поширення розподіл академічної форми на святкову (повну) та напівформу, звичайну та верхню. Святкова форма одягалася в урочисті, недільні та святкові дні до полудня, а в другій половині таких святкових днів студенти повинні були носити напівформу. Лібералізація громадського життя в Російській імперії в другій половині XIX ст. призвела до змін у відношенні до мундира⁶⁹. У січні 1860 р. студентам офіційно дозволили «вне зданий Университета носить партикулярную одежду», проте «на лекциях они [студенты – прим. автора] должны были соблюдать установленную форму в одеянии»⁷⁰.

26 травня 1861 р. студентську форму було скасовано. З цього часу «студенты обязаны быть как в университете, так и вне его, в приличной одежде общепринятого в образованном обществе покроя, не позволяя себе ношения знаков каких-либо товариществ или обществ, или национальностей, и вообще должны строго соблюдать правила наружного благоприличия»⁷¹. Скасування форменого одягу офіційно пояснювалося прагненням приборкати корпоративний дух студентів, візуальним втіленням якого вважався формений одяг, а також уникнути подібності студентської та поліцейської форми⁷².

Протягом наступних років тривали дискусії щодо запровадження форменого одягу для студентів. Зрештою, 8 травня 1885 р. імператор Олександр III затвердив опис та рисунок форменого одягу студентів імператорських російських університетів. Носіння мундира за виятком актів і урочистих зборів не було обов'язковим⁷³.

Якщо формений одяг студентів засвідчував їх вступ до навчального закладу, то випуск з університету супроводжувався наданням їм спеціального документа, а з кінця XX ст. – відповідної атрибутики. Так, на початку XIX ст. студенти по завершенню навчання отримували свідоцтво – звичайний лист канцелярського паперу, на якому було зазначено походження випускника, його вік та оцінки за курси, які він прослухав. Наприкінці свідоцтва містилися посилання на урядові постанови, згідно з якими випускники університету отримували відповідні класні чини. Тривалий час відношення громадськості до цих свідоцтв було достатньо скептичним. Так, до університетських канцелярій часто надходили запити з різноманітних установ з проханням підтвердити право випускників на надані їм привілеї⁷⁴. З 1835 р. для студентів всіх університетів були введені атестати, а для кандидатів – дипломи⁷⁵. З 1863 р. студентам юридичних факультетів додатково видавалося посвідчення про благонадійність⁷⁶. Всі ці документи були типовими та не супроводжувалися ніякими особливими зображеннями, які б символізували конкретний університет.

Наприкінці XIX ст. в університетах Російської імперії сформувалась традиція нагородження академічними відзнаками. Зокрема, 7 червня 1885 р. було затверджено нагрудні знаки для осіб, які були удостоєні імператорськими російськими університетами наукового ступеня магістра або доктора. Відзнаки поширювалися на осіб, що здобули наукові ступені факультетів «историко-филологического, физико-математического, юридического и восточных языков»⁷⁷. 18 липня 1885 р. «височайшим повелением» були затверджені рисунки та описи цих відзнак⁷⁸. Обидва нагрудні знаки являли собою витягнутий по вертикалі прорізний металевий ромб (золотий для доктора, срібний для магістра) з накладеним на нього покритим синьою емаллю хрестом і увінчаний зображенням двоголового орла, трохи нижче якого містився вінок з лаврового гілля, а також літера «Д» («Доктор») або «М» («Магістр») відповідно. Вінок та літера були золотими на значку для магістра та срібними – для доктора. Носити академічні знаки нагороджені мали на правій стороні грудей⁷⁹.

Найбільшими за чисельністю та розповсюдженістю групами академічних знаків стали жетони та нагрудні знаки випускників університету. Золотий та срібний позолочений жетон для випускників університету було затверджено 30 грудня 1889 р.⁸⁰. Жетон був

іменним, на його лицьовому боці було зображено державний герб, а на зворотному – абрєвіатуру університету, рік закінчення курсу та прізвище нагородженого. Зверху жетон прикрашала царська корона. В офіційному описі зазначалося, що жетон не можна використовувати як відзнаку⁸¹.

11 червня 1899 р. був заснований нагрудний знак для осіб, які закінчили повний курс немєдичних факультетів імператорських російських університетів⁸². Він являв собою витягнутий по вертикалі прорізний металевий ромб (золотий або срібний позолочений), покритий білою емаллю з накладеним на нього покритим синьою емаллю хрестом і увінчаний золотим зображенням двоголового орла, трохи нижче якого містився золотий вінок з лаврового та дубового гілля⁸³. Академічний знак цивільні особи мали носити на правій стороні грудей, всі інші – зліва. Додатково до нагрудного знака могла бути виготовлена його зменшена копія для носіння на лацкані сюртука або фрака (так званий «фрачник») ⁸⁴. Практика вручення нагрудних знаків випускникам університетів перервалася на початку ХХ ст.

ХІХ – початок ХХ ст. стали часом формування ювілейної культури імператорських російських університетів⁸⁵. Форми символічних репрезентацій, які застосовувалися під час підготовки святкування були найрізноманітнішими. Найбільш розповсюдженим стало написання окремих нарисів, присвячених історії навчальних закладів⁸⁶ та виготовлення відповідної атрибутики, яка б вшановувала пам'ять засновників університетів. Так, на початку ХХ ст. з'явився один з символів Харківського університету – пам'ятник його засновнику В. Н. Каразіну, збудований з нагоди 100-річчя університету. Ідея встановити пам'ятник була висловлена ще у 1873 р. відомим письменником Г. П. Данилевським. Кошти на будівництво збирала харківська громадськість. Пам'ятник був відлитий у Петербурзі в 1904 р. (скульптор І. Андреолетті, архітектор О. М. Бекетов), проте, зважаючи на революційні події 1905–1907 рр., був урочисто відкритий в Університетському саду лише 1907 р. (на місці сучасного пам'ятника Т. Г. Шевченку)⁸⁷. Пам'ятник В. Н. Каразіну став одним із перших у Харкові⁸⁸.

* * *

Таким чином, одразу після відкриття імператорські російські університети постали перед необхідністю конструювання відповідних форм університетської символіки, які б відбивали їхню внутрішню структуру та зовнішні прагнення. Слабкість російської університетської традиції формування і використання символів та емблем сприяла запозиченню й адаптації деяких західноєвропейських традицій. Проте, на думку дослідників, засновані у Російській імперії університети не стали «сліпою копією західної моделі» та змогли проявити власні самобутні риси, котрі засвідчили продуктивну адаптацію західноєвропейської університетської ідеї та подальший розвиток «чужого» прикладу. Враховуючи загальні тенденції розвитку університетської символіки ХІХ – початку ХХ ст., можна виділити дві основні групи символів та емблем університетів цього часу: 1) ті, що вказували на державний статус університетів; 2) ті, що позначали їх автономні права, намагаючись на ознаки самостійності (прояви корпоративної символіки). Символи та емблеми першої групи свідчать про процес одержавлення університетів. Ця теза підтверджується результатами порівняльного аналізу символів та емблем університетів Російської імперії, які розташовувалися на українських землях. Згідно з ними кількість зображень з державною символікою є більшою за кількість зображень з корпоративними й навіть міжнародними символами та емблемами. Процес становлення корпоративних символів та емблем університетів мав цілком контрольований з боку держави характер. Основні питання, пов'язані з їх символікою, регламентувалися університетськими статутами та додатковими положеннями. Одночасно наприкінці ХІХ ст. розпочинається процес урізноманітнення університетських символів та емблем. Така подвійність дозволяє стверджувати, що класичний університет, безсумнівно, характеризувався пануванням державних засад; втім, внутрішня природа університету вимагала розвитку також елементів корпоративної культури, що періодично виявлялося в університетській символіці. Серед символічних зображень, які у зазначений період репрезентують образи освіти і науки університетів, переважна більшість являла собою спадок від попередніх часів і базувалася на античних культурних зразках.

¹ Принципи устрою корпорацій європейських середньовічних університетів, насамперед, полягали в університетській автономії, праві університетського самоврядування, корпоративних привілеях членів університетської спільноти тощо. Див. детальніше: *A History of the University in Europe. Volume 1. Universities in the Middle Ages*. Ed. Hilde de Ridder-Symoens. Cambridge, 1992. 536 p.; *A History of the University in Europe. Vol. 2. Universities in Early Modern Europe (1500-1800)*. Ed. Hilde de Ridder-Symoens. Cambridge, 1996. 720 p.

² *Андреев А. Ю.* Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. М., 2009. С. 331–333.

³ У даному випадку ми використовуємо періодизацію університетської історії, запропоновану П. Моравом. Відповідно до неї виділяють три університетські «моделі», які відповідають трьом епохам історії університетів Європи – докласичній, класичній та посткласичній.

⁴ Див.: *Бодрийяр Ж.* Символический обмен и смерть. М., 2000. 387 с.

⁵ Див.: *Дмитриева Е.* Теория культурного трансфера и компаративный метод в гуманитарных исследованиях: оппозиция или преемственность // *Вопросы литературы*. 2011. № 4. С. 302–313.

⁶ Див.: *Геннеп А. ван.* Обряды перехода: Систематическое изучение обрядов. М., 1999. 198 с.

⁷ Див.: *Барт Р.* Избранные работы. Семиотика. Поэтика. М., 1989. 457 с.

⁸ *Андреев А. Ю.* Российские университеты XVIII – первой половины XIX века ... С. 350–359.

⁹ Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века. Под общ. ред. А. Ю. Андреева, С. И. Посохова. М., 2012. С. 172.

¹⁰ *Гумбольдт К. В. фон.* О внутренней и внешней организации высших научных заведений в Берлине // *Неприкосновенный запас*. 2002. № 2 (22). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2002/22/gumb.html> (дата звернення: 22.06.17).

¹¹ Див.: *Андреев А. Ю.* «Гумбольдтовский миф» и дискуссии о модели классического университета в современной зарубежной историографии // *Харківський історіографічний збірник*. 2004. Вып. 7. С. 31–49; *Андреев А. Ю.* О «новом прочтении» истории российских университетов // *Высшее образование в России*. 2009. № 3. С. 149–159.

¹² Утвердительная Грамота Московского Императорского Университета // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. I. СПб., 1804–1805. Т. 28. № 21.502. С. 647–650; Утвердительная Грамота Харьковского Императорского Университета // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. I. СПб., 1804–1805. Т. 28. № 21.503. С. 650–653; Утвердительная Грамота Казанского Императорского Университета // *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. I. СПб., 1804–1805. Т. 28. № 21.504. С. 653–656.

¹³ *Рачков Е.* Документ в университетских ритуалах // *Коfo Historii*. 2015. № 16. С. 150–151.

¹⁴ *Маурер Т.* Университет и (его) город в России: новая перспектива для исследования истории российских университетов // *Университет и город в России (начало XX века)*. / Под ред. Т. Маурер, А. Дмитриева. М., 2009. С. 5.

¹⁵ *Посохов С. И.* Символы и эмблемы Харьковского университета // *Вспомогательные исторические дисциплины в пространстве гуманитарного знания*. М., 2009. С. 292.

¹⁶ *Посохов С. И.* Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.). Харьков, 2014. С. 19.

¹⁷ *Багалій Д. І.* Вибрані праці. У 6 т. Т. 3. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 1 (1802–1815 гг.). Упоряд., голов. ред., вступ. ст. В. В. Кравченко, редкол. В. І. Астахова та ін., комент. Т. Г. Павлова, пер. М. С. Лапіна та ін. Харків, 2004. С. 210–222.

¹⁸ *Сторінки історії Львівського університету за матеріалами німецькомовних документів.* Упоряд. В. М. Качмар, М. С. Смолій. Львів, 2014. С. 99.

¹⁹ Там само. С. 100.

²⁰ *Олесич Н.* Господин студент Императорского Санкт-Петербургского университета. СПб., 1999. С. 73.

²¹ Див.: *Посохов С. И.* Университет и город в Российской империи ... С. 19–22.

²² *Шульгин В. Я.* История университета Св. Владимира. СПб., 1860. С. 55.

²³ Там само. С. 55–60.

²⁴ Там само. С. 59–60.

²⁵ *Маркевич А. И.* Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Одесса, 1890. С. 142–147.

²⁶ Там само. С. 144.

²⁷ Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века ... С. 557–558.

²⁸ *Багалій Д. І.* Вибрані праці ... С. 266.

²⁹ *Посохов С. И.* Университет и город в Российской империи ... С. 29–30.

³⁰ *Маурер Т.* Университет и (его) город в России ... С. 9.

³¹ Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века ... С. 42–43.

³² Там само. С. 142.

³³ *Парфиненко А. Ю., Посохов С. И.* Старые и новые символы университетов (на материалах Харьковского университета второй половины XIX – первой половины XX веков) // *Эпоха. Культуры*.

Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы). Харьков, 2004. С. 238.

³⁴ *Посохов С. И.* Уставы российских университетов XIX века в оценках современников и потомков // Вопросы образования. 2006. № 1. С. 372–377.

³⁵ *Посохов С. И.* Университетская юбилейная культура на Востоке Европы // Res Historica. 2015. № 39. С. 180.

³⁶ Див.: Устав Императорского Харьковского университета // Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. СПб., 1805. № 10. С. 225–290; Общий устав Императорских Российских университетов. Харьков, 1837. 50 с.

³⁷ Слід відзначити, що цей варіант герба Харкова було затверджено імператрицею Катериною II 21 вересня 1781 р. Герб Харкова являв собою геральдичний щит зеленого кольору, на якому хрестоподібно розміщувалися ріг достатку та кадуцей. У даному випадку кадуцей – жезл Меркурія, оповитого зміями – є символом торгівлі та мирних відносин. Див.: *Саратов І. Е.* История харьковских гербов. Харьков, 2008. С. 127.

³⁸ Див.: *Рачков Є. С.* База даних емблем класичних університетів України (рисунок). Microsoft Access 2010 // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 7. П. 5.

³⁹ *Похлебкин В. В.* Словарь международной символики и эмблематики. 3-е изд. М., 2001. С. 88, 241.

⁴⁰ *Посохов С. И.* Символы и эмблемы Харьковского университета ... С. 292.

⁴¹ Див.: Відтиск печатки Імператорського Київського університету (фотокопія) // Матеріали експозиції Музею історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

⁴² Общий устав Императорских Российских университетов. Харьков, 1837. С. 28.

⁴³ Див.: Университетский устав 1863 года. СПб., 1863. 128 с.

⁴⁴ Див.: Общий устав Императорских Российских университетов 1884 года. Харьков, 1911. 62 с.

⁴⁵ Відтиск печатки Імператорського Новоросійського університету (фотокопія) // Матеріали експозиції Музею історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

⁴⁶ *Лисовий І. А., Ревяко К. А.* Античный мир в терминах, именах и названиях: словарь-справочник по истории и культуре Древней Греции и Рима. 2-е изд. Минск, 1997. С. 36.

⁴⁷ *Посохова Л. Ю.* Символы науки и просвещения в православных коллегиях Российской империи в XVIII в. // Вспомогательные исторические дисциплины в пространстве гуманитарного знания. М., 2009. С. 295–297.

⁴⁸ *Посохова Л. Ю.* На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. Харків, 2011. С. 51.

⁴⁹ *Журавльова І.* Суперекслібрис, або Таємниця книги 1803 р. // Харківський університет. 2004. 16 листопада. С. 4.

⁵⁰ Див.: *Рачков Є. С.* Символи та емблеми Харківського університету XIX – початку XX ст.: державні чи корпоративні? // Російська імперія у XIX – на початку XX ст. Влада і суспільство: механізми взаємодії. Чернівці, 2014. С. 144.

⁵¹ *Рачков Є. С.* База даних емблем класичних університетів України (рисунок) ...

⁵² Див.: Устав Императорского Харьковского университета ... С. 242.

⁵³ Див., наприклад: Правила про порядок і терміни розгляду студентських наукових робіт, поданих на університетський конкурс для отримання золотої і срібної медалей від 30 травня 1837 р. // Університет Святого Володимира: студентське життя 1834–1917: зб. док. Упорядкування В. А. Короткого; за ред. Л. В. Губерського. К., 2014. С. 46–49.

⁵⁴ Общий устав Императорских Российских университетов. Харьков, 1837. С. 25–26.

⁵⁵ *Божко М.* «Медальные темы» в Харьковском университете в XIX – начале XX века // Василь Назарович Каразин – видатний громадський діяч, просвітител, науковець: збірник наукових праць. Миколаїв, 2005. С. 131.

⁵⁶ О рисунке медали для награждения Университетских студентов // Полное собрание законов Российской империи. Собр. II. СПб., 1835. Т. 10. Ч. 2. № 8620. С. 1136.

⁵⁷ Высочайше утвержденный Рисунок Медали для награждения Университетских Студентов // Полное собрание законов Российской империи. Собр. II. СПб., 1835. Т. 10. Ч. 2. № 8620. Чертежи и рисунки. Л. 13.

⁵⁸ Университетский устав 1863 года ... С. 128.

⁵⁹ Общий устав Императорских Российских университетов 1884 года ... С. 62.

⁶⁰ *Базалей Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П.* Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Харьков, 1906. С. 89. Опис медалей див.: Описание медалей и монет, хранящихся в нумизматическом кабинете Императорского Харьковского университета. Предисл. Р. Шерцль. Харків, 1910. С. 23.

⁶¹ Див.: *Геннеп А. ван.* Обряды перехода ... С. 198.

⁶² Детальніше про формений одяг студентів імператорських російських університетів див.: *Посохов С. И.* Форменная одежда студентов императорских российских университетов // Universitates. Наука и просвещение. 2000. № 2. С. 36–43.

- ⁶³ *Посохов С. И.* Форменная одежда студентов императорских российских университетов ... С. 43.
- ⁶⁴ Там само. С. 36.
- ⁶⁵ *Шепелев Л. Е.* Чиновный мир России: XVIII – начало XX в. М., СПб., 1999. С. 191.
- ⁶⁶ *Посохов С. И.* Форменная одежда студентов императорских российских университетов ... С. 37–41.
- ⁶⁷ Там само. С. 37.
- ⁶⁸ *Ничнаевский Л.* Воспоминания о Харьковском университете. 1823–1829 годы // Русская старина. 1907. Т. 131. С. 370–371.
- ⁶⁹ *Посохов С. И.* Форменная одежда студентов императорских российских университетов ... С. 38–39.
- ⁷⁰ Правила для студентів імператорського Університету Св. Володимира від 24 лютого 1861 р. // Університет Святого Володимира ... С. 134.
- ⁷¹ Правила для студентів імператорських Російських Університетів: Московського, Харківського, Новоросійського, Казанського і Святого Володимира від 26 жовтня 1879 р. // Університет Святого Володимира ... С. 264–265.
- ⁷² *Посохов С. И.* Форменная одежда студентов императорских российских университетов ... С. 40.
- ⁷³ О форме одежды студентов Императорских Российских Университетов: С.-Петербургского, Московского, Казанского, Харьковского, Св. Владимира и Новороссийского // Полное собрание законов Российской империи. Собр. III. СПб., 1885. Т. 5. № 2927. С. 192.
- ⁷⁴ *Вишленкова Е. А., Мальшева С. Ю., Сальникова А. А.* Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани. Казань, 2005. С. 450.
- ⁷⁵ Див.: Общий устав Императорских Российских университетов. Харьков, 1837. 50 с.
- ⁷⁶ *Вишленкова Е. А., Мальшева С. Ю., Сальникова А. А.* Terra Universitatis ... С. 453.
- ⁷⁷ Об установлении особого нагрудного знака отличия для лиц, удостоиваемых Императорскими Российскими Университетами ученых степеней магистра и доктора // Полное собрание законов Российской империи. Собр. III. СПб., 1885. Т. 5. № 3028. С. 293–294.
- ⁷⁸ Высочайше утвержденные: I. Рисунок знака отличия для лиц, удостоиваемых Императорскими Российскими Университетами ученых степеней Магистра и Доктора, и II. Описание этого знака // Полное собрание законов Российской империи. Собр. III. СПб., 1885. Т. 5. № 3130. С. 383.
- ⁷⁹ Высочайше одобренное, 18 июля 1885 года, описание знаков, присвоенных ученым степеням магистра и доктора // Полное собрание законов Российской империи. Собр. III. СПб., 1885. Т. 5. № 3130. Штаты и таблицы. С. 494. Див. також: Рисунок знака отличия ученых степеней доктора и магистра // Полное собрание законов Российской империи. Собр. III. СПб., 1885. Т. 5. № 3130. Чертежи и рисунки. Л. 27.
- ⁸⁰ Об утверждении жетона для окончивших курс Императорских Российских Университетов // Полное собрание законов Российской империи. Собр. III. СПб., 1889. Т. 9. № 6502. С. 726.
- ⁸¹ Описание жетона для окончивших курс Императорских Российских Университетов // Полное собрание законов Российской империи. Собр. III. СПб., 1889. Т. 9. № 6502. Штаты и таблицы. С. 603. Див. також: Рисунок жетона для окончивших курс Императорских Российских Университетов // Полное собрание законов Российской империи. Собр. III. СПб., 1889. Т. 9. № 6502. Чертежи и рисунки. Л. 36.
- ⁸² Об установлении нагрудного знака для лиц, окончивших полный курс не медицинских факультетов Императорских Российских Университетов // Полное собрание законов Российской империи. Собр. III. СПб., 1899. Т. 19. Ч. 1. № 17171. С. 709.
- ⁸³ Проект описания знака для лиц, окончивших полный курс не медицинских факультетов Императорских Российских Университетов // Полное собрание законов Российской империи. Собр. III. СПб., 1899. Т. 19. Ч. 2. № 17171. Штаты и таблицы. С. 248. Див. також: Рисунок знака для лиц, окончивших полный курс не медицинских факультетов Императорских Российских Университетов // Полное собрание законов Российской империи. Собр. III. СПб., 1899. Т. 19. Ч. 2. № 17171. Чертежи и рисунки. Л. 44.
- ⁸⁴ *Добровольская Л. И.* Знаки и жетоны Петербургского университета // Очерки по истории Санкт-Петербургского университета. СПб., 2000. Т. VIII. С. 143.
- ⁸⁵ Про ювілейну культуру імператорських російських університетів див., наприклад: *Посохов С. И.* Университетская юбилейная культура на Востоке Европы ... С. 171–189; *Посохов С. И.* Юбилей Харьковского университета // Отечественная история. 2004. № 6. С. 141–148.
- ⁸⁶ *Посохов С. И.* Юбилей Харьковского университета ... С. 142–144.
- ⁸⁷ *Посохов С. И.* О памяти и памятниках в университетской истории // История и историческая память. Саратов; Ставрополь, 2012. Вып. 6. С. 123.
- ⁸⁸ Пам'ятник В. Н. Каразину // Сайт Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. URL: http://www.univer.kharkov.ua/ua/general/our_university/karazin/monument/ (дата звернення 10.05.16).